

There are no translations available.

Голобуцький В.О.

*Історик українського козацтва,
фрахівець з економічної історії України
м. Київ, Україна*
[Біографія](#)

Запорозька Січ

(глава з книги «Гомін, гомін по діброві»)

Коли заснувалося славне Запорожжя -
Дух козацтва розлився по всій Україні...

Близько середини XVI ст. окремі січі за порогами об'єдналися навколо однієї, головної, січі. Так виникла знаменита Запорозька Січ - осередок і одночасно організація вільного козацтва за дніпровськими порогами. Сучасник цих подій польський шляхтич Мартин Бельський писав, що Січ засновано на одному з островів: «На південь від Хортиці лежить острів Томаківка; на ньому найчастіше живуть козаки, й він, по суті, і є їхня найміцніша фортеця на Дніпрі».

Острів Томаківка лежить біля сучасного міста Марганець Дніпропетровської області, проти однойменної річки. Річка Томаківка, права притока Дніпра, підходила до острова зі сходу й розділялась тут на два рукави. Один зливався з притокою Дніпра Ревуном, другий - з Річищем. Зараз усе це змінилося, особливо після збудування Каховської греблі.

Острів Томаківка панував над околицями і являв собою дуже добре природне укріплення. Зовні він трохи нагадував шапку (тумак по-татарськи - шапка) або півкулю і був укритий густим лісом. «З його вершини, - писав пізніше очевидець француз Боплан, - бачимо всю течію Дніпра від Хортиці до Тавані». Польський шляхтич Самуїл Зборовський, який був у Січі в XVI ст., розповідав, що острів цей «такий широкий, що може вмістити 20 000 чоловік і багато коней». Його круті схили спускались прямо в воду.

Виникнення Запорозької Січі мало велике значення. Для пригнобленого й закріпаченого українського народу Січ стала могутньою опорою у боротьбі проти кріпосницького і чужоземного гніту. Своєю героїчною боротьбою запорозьке козацтво підтримувало у поневоленого люду дух протесту й надію на краще майбутнє.

Чим далі йшла слава про запорожців, тим більше прикростей завдавала вона панам. Тому пани старалися якнайшвидше покінчити з вільним козацтвом. Уже 1533 року, коли зібрався сейм у Піотркові, черкаський староста Остап Дашкевич подав проект негайного спорудження на дніпровських островах цілого ряду укріплень. «Ця порада, - пише Бельський, - усім дуже сподобалась, але з неї нічого не вийшло». І справді, в литовському державному скарбі на це не було грошей.

«Гамувати» запорожців заходилися самі магнати, власними засобами. Пани Сенявські, Язловецькі, Замойські, Потоцькі, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Ружинські і багато інших з загонами військової челяді часто ходили по здобич у степ. Вони розпускали чутки, що йдуть у Дике Поле на татар і турків. Але головною метою таких походів було винищення вільного козацтва і загарбання його земель. Особливо виразних форм наступ на Запорожжя набрав тоді, коли канівськими й черкаськими старостами стали пани Вишневецькі.

1541 року Канівське і Черкаське староства були віддані синові Михайла Вишневецького Івану. Після смерті князя Івана в 1551 році черкаським і канівським старостою став його старший син Дмитро. Князі Вишневецькі були дуже багатими волинськими панами. Великі багатства мав і князь Дмитро. Жадібний і властолюбний Дмитро Вишневецький намагався якомога збільшити свої скарби.

Не минуло і двох років після появи Дмитра Вишневецького в Черкасах, як він уже влітку 1553 року самовільно, без дозволу великого князя, ще в Стамбул до турецького султана Сулеймана II (Прекрасного). Чого Вишневецький шукав у Стамбулі в султана, лютого ворога українського і інших народів? Знаємо, що султан дуже приязно його прийняв і дав багаті подарунки. Очевидно, Вишневецького так ласкаво зустріли в Стамбулі тому, що сподівалися на якісь послуги з його боку.

Вишневецький пестив надію придушити запорожців і тим одночасно прислужитися і литовському великому князеві, і польському королю, і турецькому султану, і кримському хану, а для себе захопити з їхньою допомогою запорозькі простори. Король простив Вишневецькому самовільний виїзд до Туреччини, і 1554 року Вишневецький знову став черкаським і канівським старостою.

Поклавши собі твердою ногою стати за порогами, Вишневецький влітку 1556 року з загоном своїх служебників йде на Запорожжя і будує фортецю. Місце для неї було обрано на острові Мала Хортиця. Ще й досі тут, у південно-східному куті, на найвищому місці вбереглися сліди кам'яних укріплень і рештки валу. З цього боку Мала Хортиця відділялась від Великої Хортиці притокою Дніпра Річищем. З північного заходу укріплення замикалось ровом і насипним валом з прорізом для воріт. Острів вкривав густий дубовий ліс.

Восени 1556 року будівництво фортеці було вже завершено. Проте Вишневецький не наважувався зразу вступити в боротьбу з запорожцями і звернувся по допомогу до великого князя литовського Сигізмунда Августа. Не діставши допомоги від великого князя, Вишневецький вирішив власними силами укріпити замок. Довідавшись, що Іслам-Кермен (татарська фортеця на місці сучасної Каховки) на той час охороняла невелика залога, служебники Вишневецького 1 вересня 1556 року напали на укріплення, здобули його, забрали гармати і вивезли на Хортицю.

Відправляючи служебників на Іслам-Кермен, Вишневецький думав, що в Криму не звернуть на це великої уваги. Але сталося не так. Напад на прикордонну кримську фортецю дуже роздратував хана Девлет-Гірея. Навесні 1557 року Девлет-Гірей з великою ордою з'явився під Хортицею. Після двадцятичотириденної облоги замка татари мусили повернутися в Крим.

Проте становище Вишневецького було дуже скрутним. Його служебники почали розходитись. А тим часом наприкінці літа хан з ордою знову приступив до Хортиці. Вишневецький мусив спішно тікати в Черкаси, і татари зруйнували Хортицький замок.

Отже, спроба Вишневецького закріпитися на Запорозжі не вдалася. Восени 1557 року він просить російського царя прийняти його на службу і незабаром переїжджає в Росію. Тут Вишневецький сподівається знайти підтримку в своїх намірах щодо Запорозжя. Окрім того, підступний магнат намагається вивідати плани, пов'язані з підготовкою Росії до війни з Лівонією, і тим самим прислужитися литовському великому князеві. Коли ж ця війна розпочалася, Вишневецький тікає з Росії.

Прибувши до Черкас, Вишневецький задумав нову авантюру. В той час у Молдавії між боярами точилася боротьба за престол. Один із претендентів, Гераклід, звернувся по допомогу до польських панів, зокрема до магната Ласького, що був тоді в Хотині. Ласький уклав угоду з Вишневецьким. Після цього обидва магнати на чолі своїх загонів вирушили в Молдавію. Супротивник Геракліда Томша задумав відірвати Вишневецького від Геракліда. Він почав обіцяти Вишневецькому посадити його самого на молдавський трон, аби лише той зрадив Геракліда. Вишневецький не витримав такої спокуси і пішов у стару столицю Молдавії - Сучаву на з'єднання з Томшею. Однак по дорозі його загін попав у пастку і був знищений Томшею. Вишневецький пробував тікати і зховався в стіг сіна, де його знайшли і відправили на суд до султана. Молдавія була васалом Туреччини, тому всі важливі молдавські справи розв'язували в Стамбулі. Восени 1563 року за наказом султана Вишневецького страчено: повішено за ребро на залізний гак.

Ми так докладно зупиняємось на особі Дмитра Вишневецького з багатьох причин. Треба сказати, що шляхетські й буржуазні історики поширили думку, ніби Вишневецький був великий лицар, мужній і невтомний борець проти татар і турків і тому загинув від рук султанських катів. За це, мовляв, український народ повинен шанувати його пам'ять як свого героя. Крім того, вони поширили вигадку, начебто замок, збудований Вишневецьким на Малій Хортиці, - це і є Січ. Тобто вони твердили, що засновником Запорозької Січі був не хто інший, як Вишневецький.

Щоб переконати простих людей у тому, що буцімто Вишневецький є справжній народний герой, пани стали подейкувати, ніби народ склав на честь Вишневецького прекрасну пісню, де й оспівав його під ім'ям Байди:

В Цареграді на риночку

Та п'є Байда горілочку;

Ой, п'є Байда не день, не два.

Не одну нічку та й не годиничку...

Цар турецький к ньому присилає,

Байду к собі підмовляє:

«Ой ти, Байдо та славнесенький,

Будь мені лицар та вірнесенький,

Візьми в мене царівночку,

Будеш паном на всю Україночку!».

Але Байда на це з презирством відповідає:

«Твоя, царю, віра проклятая,

Твоя царівночка поганая!».

Розлючений султан наказує своїм слугам стратити Байду:

Ой, крикнув цар на свої гайдуки:

«Візьміть Байду добре в руки,

Візьміть Байду і зв'яжіте,

На гак ребром зачепіте!».

Переборюючи жорстокі муки, Байда просить подати йому лук і потім пускає три стріли. Першою він убиває султана, другою - султанову жінку, третьою -їхню дочку.

Легко зрозуміти, що Байда не має нічого спільного з Вишневецьким. Вишневецький - це магнат, загарбник і ворог козацтва, а Байда - козак-нетяга. Попавши в неволю до турків, він мстить на султанові, як на лютому ворогові свого народу. Отже, в думі про Байду народ оспівав не своїх поневолювачів, подібних до Вишневецького, а свого улюбленого героя - козака.

І після Вишневецького пани не лишали надії підкорити запорожців. 20 листопада 1563 року Сігізмунд Август звернувся до козаків із закликом негайно залишити Запорозжя і з'явитись до старост прикордонних замків. За службу при замках їм було обіцяно нагороду. Але козаків не вдалося обманути. «Не було їх раніше так багато, - писав Бельський, - тепер уже їх тут кілька тисяч». В міру того, як посилювався гніт на Україні, збільшувалось і число запорозьких козаків.

Скоро для українського народу настали ще тяжчі часи. 1569 року між Польщею і Литвою укладено так звану Люблінську унію. Об'єднана Польсько-Литовська держава стала називатися Річчю Посполитою. Одним із наслідків унії було захоплення Польщею Східної України - Київщини, Поділля, частини Волині й Лівобережжя. Після цього польські пани лавиною ринули на Східну Україну. Вони гарбали селянські й козацькі землі і запроваджували кріпацтво. Незабаром тут виникли величезні маєтності панів Вишневецьких, Жолкевських, Потоцьких, Конецпольських та ін. Вишневецькі, наприклад, захопили майже всю Полтавщину, перетворили її на справжнє «князівство» із столицею в Лубнах, а місцеву людність обернули в своїх кріпаків. Посилення магнатів послаблювало королівську владу, а зростання кріпацтва посилювало опір народних мас.

Стривожений усім цим польський уряд вирішив сформувати на Східній Україні військо, але таке, щоб майже нічого йому не коштувало. З допомогою такого війська король думав, з одного боку, придушити протест українського народу і боротися з запорожцями, з другого отримувати непокірливих, свавільних магнатів і одночасно охороняти державні кордони з південного сходу.

1572 року Сігізмунд Август наказав сформувати невелике козацьке військо числом 300 чоловік. Ці козаки вписувались у спеціальний реєстр (список) і називалися реєстровими. В реєстр набирали здебільшого заможних селян і дрібних українських шляхтичів. На чолі реєстровців поставлено, за королівським наказом, старшого (пізніше його стали називати гетьманом). Реєстр мав певні привілеї. Козаки звільнялися від усіх повинностей, здобували право володіти і підпорядковувались своїй старшині. За ці пільги вони служили у війську на свій кошт. Щоб заохотити їх до служби, уряд іноді посилав їм невеликі суми грошей і сукна.

В 1578 році, за короля Стефана Баторія, реєстр було збільшено до 600 чоловік.

Після заснування реєстрового війська уряд вважав за козака тільки того, кого вписували в реєстр. Усі інші позбавлялися цього права та імені. Реєстрове військо повинне було відбувати службу в Південному Придніпров'ї, здебільшого за порогами. Тут воно мало виставляти від себе залог. З цього часу це військо почали іменувати в офіційних актах «Запорозьким військом». Називаючи так реєстровців, уряд хотів підкреслити, що ніяких інших козаків, окрім цих, він не визнає. Отже, щоб уникнути плутанини, називатимемо Запорозьким військом тільки справжніх запорожців, тобто вільне козацтво за порогами.

Реєстрові козаки вважалися привілейованими, але пани не хотіли визнавати за ними ніяких пільг. Воєводи і старости порушували права реєстровців: відбирали в них майно, примушували виконувати різні повинності і стягували податки. Реєстровці чинили збройний опір. 1585 року вони вбили королівського комісара шляхтича Глубоцького. Наступною року загін у кілька сот козаків і «хлопів простих, які зібралися з сіл», на чолі з отаманом Лук'яном Чернинським напав на містечко Кодню (Уманщина) і сусідні панські маєтки. Повстанці захопили майно коденського намісника й інших шляхтичів.

Після Люблінської унії почав посилюватися також національний і релігійний гніт. На Східній Україні з'явилися єзуїти. Як гриби, виникали католицькі костьоли, монастирі, єзуїтські колегії. У відповідь на незліченні утиски і знущання зростала боротьба народу. До селян і міщан приєднувались не тільки ті козаки, яких не визнавав уряд, але й реєстрові. Почались заворушення. Вони охопили і міста. 1589 року проти свого пана магната Острозького повстали жителі Білої Церкви. Хоч Острозький був дуже багатий і сильний, але міг придушити повстання тільки з допомогою шляхти, зібраної з усього Київського воєводства.

Пани так боялися народного руху, що сейм 1590 року ухвалив спеціальну постанову - «Порядок щодо низовців і України». Цей «Порядок» був спрямований передусім проти запорожців. Коронний гетьман (начальник державного війська у Польщі) і його заступник (польний гетьман) мали в найближчий час виступити з військом за пороги, вигнати звідти козаків і поставити залог з реєстровців. Окрім того, було наказано пильно наглядати за тим, аби ніхто не міг втекти за пороги. Кожен, хто йшов у степ, мусив дістати на це дозвіл від урядників. Усіх, хто приходив із Запорозжя, хапали і страчували.

Разом з тим відбулася реорганізація реєстру. Число козаків збільшили до тисячі чоловік. Але одночасно вжили заходів для пильнішого контролю над ними. Крім старшого реєстру, яким був багатий пан Яків Оришовський, призначили ще верховного начальника. Цю посаду, зайняв магнат, снятинський староста Микола Язловецький, а комісаром при ньому став інший магнат - староста теребовлянський Яків Претвич. Полковників і сотників можна було призначати тільки з шляхтичів. Щоб підкупити реєстрову старшину, їй стали давати маєтки. Однак ніякими заходами не можна було примусити реєстрових козаків боротися проти свого народу.

Джерело: Голобуцький. В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ, 2003. - 207 с.

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «У панському ярмі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Поява козацтва»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Запорозька Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Повстання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Козаки на Січі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Северин Наливайко»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На суші і на морі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Тарас Трясило»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Кодацька фортеця»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Провісник бурі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «За возз'єднання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На варті»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Бурхливі часи»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Нова Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Гайдамаки»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Епілог»\)](#)

Переведення в електронний вигляд: Бутенко О.П.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про козацтво:

- [Козацтво](#)
- [Козацька доба](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)